

ISSN 2310-3353

«А. БАЙТҰРСЫНОВ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ӨңІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

ҚМПИ ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3

2022

150
жы
Ахмет
БАЙТҰРСЫНОВ

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының ЖАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 3 2022

олардың биік рухани және азаматтық ерлігін бүгін мен болашақтың қасиетті қазынасы айналдыруға міндеттіміз. Отанға шынайы, адал қызмет етудің үлгісі – Алаш зиялылары!

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы. Жинақ: М 44 Астана: Елорда, 1998. – 248 б.
2. Тәуелсіз Қазақстан жолындағы мәдени-ағартушылық және саяси тұрғыдан «Алаш» партиясы көшбасшыларының халыққа қызметі. – Алматы: Мектеп, 2017 – 160 б.

Материал редакцияға түсті: 19.04.2022

КАЛКАМАН, Ж.

«АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ – ДУША АЛАША»

В Смутное время в стране начала XX века существовало движение политических сил – Алаш. В начале этого движения в историю вышли многие тарланы, политическая культура которых соответствовала мировому уровню, времени учебы, грамотной, профессиональной подготовки, нравственно-нравственные качества которых основывались на многовековых ценностях предков А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова.

Ключевые слова: *Алашское движение, национально-освободительное движение, казахская автономия.*

KALKAMAN, ZH.

«AKHMET BAITURSYNULY – THE SOUL OF ALASH»

In the Time of Troubles in the country at the beginning of the twentieth century, there was a movement of political forces – Alash. At the beginning of this movement, many Tarlans whose political culture corresponded to the world level, the time of study, competent, professional training, whose moral qualities were based on the centuries-old values of the ancestors of A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, went down in history.

Key words: *alash movement, national liberation movement, kazakh autonomy.*

ӘОЖ 82.0 (574)

Мырзағалиева, Қ.М.

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
Ө. Сұлтангазин атындағы
педагогикалық институты*

Нұрсұлтанова, А.С.

*педагогика ғылымдарының магистрі,
психология кафедрасының оқытушысы,
П. Чужинев атындағы
Экономика және құқық институты,
А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНУЛЫНЫҢ АТА-БАБАЛАРЫ

Түйін

Шежіре – ата-бабамыздың аты-жөні, тарихы. Біреу білсе, біреу біле бермеуі мүмкін, ата-әкенің әкесі, жеті атадан санағанда үшінші ұрпақ болса, баба, жеті атадан санағанда төртінші ұрпақ, қасиетті, ұзақ ғұмыр сүрген қария – атамыздың әкесі. Қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр

шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісілер болғанын, жалпы қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар рөлі зор.

Кілт сөздер: шежіре, тарих, ұлт, ұрпақ, ұстаз, ру, Арғын.

1 Кіріспе

Қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісілер болғанын, жалпы қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар рөлі зор.

Қарағандылық ғалым Мақсат Алпысбес «Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде» атты докторлық диссертациясында қазақ шежіресіне жан-жақты талдау жасай отырып, олардың аса маңызды тарихи дерек екендігін дәлелдейді [1].

Махмұд Қашқари (1029-1101) «Түрік тілінің сөздігі» кітабында «Мен бұл кітапты хикмет сөздер, сежілер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, ремез және нәсір секілді әдеби сөздермен безендіріп, лесексүс әліппесі ретімен түзеп шықтым» [2: 591], – деп жазады.

Бұл энциклопедиялық туынды 1072-1078 жылдары жазылғанын ескерер болсақ, «шежіре» (сежілер) сөзін алғаш қолданған М.Қашқари деуге негіз бар.

«Біздің заманымыз өткен заманның баласы, келер заманның атасы», – деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, кешегісіз бүгін жоқ. Ата-бабаларымыз болмаса, біз қайдан пайда болар едік?! Сондықтан да қазақ «Өлі риза болмай, тірі байымайды», – деп тарихымызды ұмытпай, жадына тоқып, кейінгі ұрпаққа ауызша да, жазып та қалдырып отырған. Оған көңіл бөлмегендерді сынап, мінеп «Жеті атасын білмеген жетесіз» деп азамат қатарына қоспаған.

2 Материалдар және әдістер

Шежіре жазу бүкіл түрік халықтарында бар десек, артық айтқандық емес. Мысалы, башқұрттар біз сияқты «шежіре» десе, татарлар «шаджара», түркімендер «шежіле», қырғыздар «санджыра», қалмақтар «шаштир», монғолдар «цээлинджээр» деп атайды екен.

Бұл, түбіміз бір түркілігімізді, ағайындығымызды аңғартады.

1911 жылы Орынбор мен Қазан қалаларының баспаханасында басылып шыққан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі кітап болып шыққан тұңғыш шежірелер жинағы. Бұл кітапқа А. Байтұрсынұлы 1926 жылы жазған «Әдебиет танытқыш» еңбегінде өз пікірін білдірген [3;247].

Қазақтың алғашқы шежірешісі Өтеміс қажы. Ол ортағасырлық белгілі тарихшы. Оның 2005 жылы жарық көрген «Шығыс нама» кітабы сұлтандар шежіресіне арналып жазылған.

Нұржан Наушабаевтың «Манзумат қазақия» (Қазан, 1913) кітабында қазақ шежіресінен біраз мағлұмат бар. Нұржан шежірені өлеңмен жазған.

Осы сияқты М.Тынышбаевтың, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Файзолла Сатыбалдыұлының, Сабыржан Шүкіровтің, Қоғабай Сәрсекеевтің, т.б. шежіре кітаптары жарық көрді. Әсіресе егемендігімізді алғаннан кейін әр тайпа, ру өз шежірелерін шығара бастады.

Ахмет Байтұрсынұлы шежіреде «уақиғаны жылдап тізгендіктен басқа еш тәртіп болмайтынын» айта келіп, «Ел шапқан мен қатын-бала шапқан әңгімесі қатар тұрады; бір жерінде әңгімені қойылтып, маңызды түрде айтса, екінші жерінде рас болған уақиғаны сөйлетсе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді» [3; 247], – деген пікір айтады.

Дегенмен, қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісі болғанын, жалпы, қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар қызметі зор.

Сабыржан Шүкірұлы әдеби шығармаларда ғылыми-зерттеу, сондай-ақ энциклопедиялық еңбектерде кіші Арғын деп аталатын Арғын руының Торғай даласын мекендеген бір өркенінің шежіресіне арналған «Атамды менің сұрасаң...» деп аталатын этнографиялық эссесінде «ру атын шығарған Арғынға дейін де, кейін де бірнеше Ата болған шығар», – дей келіп, Арғын руын Жанарыстан таратады [4;59].

Осы жерде бір айта кететін жайт – Сабыржан ағамыз А. Байтұрсынұлының шежіре жайындағы ой-пікірін ескерген тәрізді. Бірді айтып, бірге кетпей, мейлінше жүйелеп, жинақтап, талдап, таразылап, айқындап, бұрысын бұрыс, дұрысын дұрыс деп дәлелдей жеткізеді.

«Арғын руы – Қарақожа...» (С.Шүкірұлы)

Қарақожа кім?

«Ер Едіге» жырында:

Өткір семсер байланған

Жау қарасын көргенде

Жауар күндей торланған.

Кетер құстай сайланған,

Алладан тілек тілеп зарланған

Арғындардың басы едің,

Қарақожа батырым[5;16]. –

делінсе, Бұқар жырау:

Бәрімізді сұрасаң,

Қотанбайдың баласы,

Арғындардың сабасы.

Қарақожа бас болып,

Қабыл да болған дуасы» [6; 16]

деп жырлайды.

«Арғын аға – Қотан тайшы...» (Шүкірұлы С.)

Қотан тайшы қандай кісі болған?

3-4 Нәтижелер мен талқылау

Әлкей Марғұлан: «... Халық аңызына қарағанда ақындық өнердің алғашқы өкілі Құтан ақын болса керек, – деп жазады. – Қарқаралы, Баянауыл, Көкше өлкелерінің ақындары өздерін «Құтанның ұрпақтарымыз» – деп мақтан тұтатын болған. Мәселен, бірде қазіргі Абай ауданындағы кеудесі шежіре, көне көз қариясы Жарқын ақсақал Жанақ ақынды сынау барысында: «Ата-бабаңда ақын-жыраулар болды ма?» – деп сұрапты. Жанақ былайша жауап қайтарса керек:

Ертеде Арғын ата болған зерек,

Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.

Арғынның түп атасы ақын Құтан

Өлеңге бізден ұста болса керек» [7;327]

«Алтын орда» деп аталатын балалар энциклопедиясында бұл өлеңді Көтеш ақын айтқан делінеді [6,16].

Сондай-ақ Ә.Х. Марғұлан орыс шежірелерінде Құтанның ру басы болғандығын да айтады.

Шәмшиябану Сәтбаева көне қазақ поэзиясының тарихында Құтан тайшының аты және оның баласы Ақжолды (Дайырқожаны) Қобыланды өлтіріп кеткенде шығарған жоқтауының

«Қарақыпшақ Қобыланды нең бар еді құлыным,

Сексен асып, таянғанда тоқсанға

Тұра алмастай үзілді ме жұлыным?»

деген жолдарын келтіріп, жоқтаудың толық мәтіні бізге жетпегеніне өкініш білдіреді. Ал «бұл есімнің бірде Қыдан, бірде Қодан, бірде Құтан болып аталуы әркімнің (сырт жұрттардың) әрқалай сөз қолданысына байланысты болар деймін,» – дейді Сабыржан Шүкірұлы. Бұл анық жайт – орыстардың аты-жөнімізді дұрыс жазбағанынан әлі күнге дейін аты-жөніміз бұрмаланып, (Әмірханды американдық деп жазған сияқты) түсініксіз күйге түскен жоқ па?!

Құтан – құс (Көкқұтан, аққұтан). Құс аң емес, алайда қазақ «аң-құс» деп екеуін қо-сақтап айтатыны шындық. Құлан деген сөздің төркіні – «құла аң» емес пе? Құлан да аң емес, жануар ғой...

Қотан – қой отарын түнде түнететін, күндіз жусататын орын. Бұқар жырау Қотанбай дейді. Қотаным бай болсын деп осылай атаған да болуы мүмкін.

Ш. Сәтбаева Құтан – Қыдан тайшы моңғол шапқыншылығының соңғы кездерінде өмір сүріп, жасында, есейгенде топ басқарып, жаумен қақтығыста болған деген деген жорамал жасап, маңғолдардың ыза-өшпенділігі содан күшейгенін айтады. «Қыдан басқарған топ бірден жауға бағына салмай, әбден қарсыласып баққаны кейбір деректерден байқалады, – дейді автор. – Маңғолдар жағының күші басым болғандықтан шығар, Қыдан тайшы бір-сыпыра адамды, өз тобын аман алып қалу үшін көршілес отырған орыс князьдықтарының біріне – Галицкий князьдығына жеткізген тәрізді. Сол кезде орыс князьдықтары да бірлікте емес, бөлек. Орыс жылнамаларының бірінде Құтан князь ретінде аталатыны туралы Ә.Х. Марғұлан жазған дерек қызғылықты».

Ш. Сәтбаева осы жайттарды баян ете келіп, біраз деректер маңғолдар тарихын арнайы зерттеген ғалым Эренжен Хара-Даван еңбегінде де бар екенін ескертеді [7,323-327].

Ш. Сәтбаеваның бұл жазбасын ғалым Эрен-жен Хара-Даванның «Чингис хан как полководец и его наследие» культурно-исторический очерк Мангольской империи XII-XIV веков» атты кітабындағы «Тем временем русские князья против неведомого врага, о котором половцы с своим кн. Котян, тестем русского князя С. Мстислова Галицкого, передают ужасы, собирают сильное ополчение с которым и выступают против монголов, присоединив к себе оправившихся после порожения половцев» деген сөзі растай түседі [6; 323-327].

Енді бір деректерде Құтан тайшының 1452 жылы Жошы ұлысының күншығыс жағын түгел билеп тұрғаны айтылса [8;], тағы бірінде Қоданның би, ақын, жырау, Арғын руының көсемі, Қазақ хандығының құрылуының куәгері, тарихи тұлға екендігі, XIV ғасырдың 70 жылдары туып, XV ғасырдың 60 жылдар шамасында қайтыс болғаны, Арғын тайпасының ақындары оны өздерінің түп атасы санайтыны әңгіме болады [6;16].

Бұл айтылғандардан Құтанның ер жүрек батыр, би, ақын, айналасына өте ықпалды билеуші, ел қамын ойлаған ерен тұлға екенін білеміз.

«Ақжол би – Дайырқожа...» (Шүкірұлы С.)

Еңсегей бойлы ер есімнің сенімді серігі бола білген Аманжол Есімнің хандық құрған тұсында, яғни 1596-1640 жылдары ғұмыр кешкен.

Ақжол (Дайырқожа) – би. Үнемі ақ, шындықтың шырайын шығарып нақ сөйлегендіктен, әрі әділ қазылық жасаған оны халық Ақжол атап кеткен. Жаугершілік заманда есімі ел ұранына айналған айтулы тұлға.

1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап Ташкент қаласында, кейін 1925-1927 жылдары Қазақстанның Сырдария облыстық партия, Кеңес мекемелерінің органы болып Шымкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті мен академик Р. Нұрғалиев құрастырған 1991 жылғы А. Байтұрсынұлы кітабының (Өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу) «Ақ жол» аталуы да жайдан-жай емес.

Газетті шығарушылар да, кітапты баспаға дайындаушы да Алаш азаматтары жолының ақтығын, әрі Ақ жол бидің де есімін ескерген сияқты.

Ғазымбек Бірімжан «Ақ жол» газетінің уақытша редакторы, 1921-1922 жылдары редакторы болған (Ақжол – Ғ. Бірімжанның да бабасы).

...Шақшақ... (Шүкірұлы)

Шақшақтың аты ел аузына ілініп, тарихқа енуі қалмақтарды Қап тауына қарай қусыра қуған кезге тұспа-тұс келеді.

Еділдің арғы бетінен жау қарасы көрінгенде бергі жақтан ала тайына міне шауып, он жеті жасар Шақшақ суға қойып кетеді. Ол сол бетінде «Әркімнің өз атасының аты дәрі, менің ұраным – Аманжол», – деп ұрандатқан күйде жауға ұмтылады. Осы сәтті күтіп тұрғандай Арғын әскері жас батырдың соңынан ереді. «Дем беруші табылған олар бие сауым уақыт ішінде жау шебінің тас-талқанын шығарады. Жеңіске жетіп әбден масайрағаннан кейін ғана олар бүгін өздерін киелі ұрысқа Аманжол батырдың баласы жас ұлан Шақшақ сынды қол-

басшының бастап шыққанын ұғады. Сол күннен бастап тоқал арғынның жауынгерлі ұраны ретінде «Аманжол» алынады» [10;16].

1943 жылы Алматыдағы опера және балет театрында өткен республикалық ақындар айтысында Халық ақыны Нұрхан Ахметбеков Солтүстік Қазақстан облысының ақыны Молдахмет Тырбиевпен айтысқан кезде өзін, елін көрермендерге таныстырғанда:

Сайраған Сарыарқаның бұлбұлымын,
Торғайдың топтан озған дүлдүлімін.
Атамыз ала тайлы батыр Шақшақ,
Сомалтын бәйбішенің кенже ұлымын.
Еділден атам Шақшақ есіп өткен,
Жайықтың жалпақ суын кешіп өткен [11; 49], – деп жырлауы сондықтан.

5 Қорытынды

Шақшақтың ұрпақтары – Жәнібек Қошқарұлы (Шақшақұлы да делінеді), Ахмет Байтұрсынұлы да билік үшін күрескен жоқ, ел тәуелсіздігі, қазақтың мемлекеттігі үшін күресті. Екі тұлғаның да қазақ үшін аса қадірілі болуының бір себебі осында жатса, енді бір себебі – бірінің батырлығында, бірінің ғалымдығы, ақындығында ғана емес, ақыл-парасаттарының кемелдігінде, айқайламай, ойсыз атойламай, қандай мәселе болмасын, байыппен қарап, байқампаздық танытып, байсалдылықпен шешулерінде, рухани жан-дүниелерінің байлығында, тектілігінде. Екеуі де көсемдікке лайық.

Ибраһим Ағытаев құрастырған Үмбетей батырдан тарайтын Аралбай ата ұрпағының «Өзінен бастап аяқ жетер жердегі қазаққа ірілігімен танылғаны» айтылады [4;180].

«Бергі атамыз Аралбай,
Шыға бір шапқан қамалға-ай,
Қызыр дарып, ер болып,
Нәсілі қалды заманда-ай», – деп Қарпық ақын айтқандай, Аралбай да батыр.

Шошақтан тараған Ақтас, Ахаңның әкесі Байтұрсын, Сабалақ, Ерғазы, Ермағанбеттер де осал адамдар емес. Оған Ақтас, Байтұрсын, Сабалақтың Торғай уезінің басшысы Яковлевті әпербақан – зорлық-зомбылығына шыдамай басын жарып, Сібірге қоторгіге айдалулары айғақ. Оны Қарпық Шолақұлы Ақтас пен Байтұрсын айдаудан келгендегі марқайыс толғауында:

Айбатың жұрттан асқан арыстаным,
Ақылың дария мысал данышпаным,
Халқыңды сырт дұшпанын арашалап,
Қам ойлап қарашаға болысқаның.

Өзіңнің болып тұрған заманында,
Не дүлділ, не жүйрікпен жарысқаның.
Он бес жыл Сібірге айдап жіберсе де,
Бағынбай Яковлевке қарысқаның.

Суырып пәуескеден басын тіліп,
Барында қайратыңның қарыштадың.
Алты жыл айсыз, күнсіз жерде тұрып,
Сонда да ақылыңнан ауыспадың.

Дегенге мен қазақпын түгел жетті,
Істеген ерліктерің дабыстарың...
Тұлпардан қалған тұяқ топқа түсіп,
Халыққа көрсетіп тұр шабыстарың! [12; 232], – деп жырлайды.

«Тұлпардан қалған тұяқ» – Ахмет Байтұрсынұлы еді.

«Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме – бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер. Тарих олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, ақтарып түрлі жағынан қарап, түр-

лі мағлұматтармен салыстырып, сипатталған мағлұматтардан ғана алады. Тарихшылардың мақсаты уақиғаның уақытын ғана көрсету яки не түрде болған қысқа сиқын көрсету ғана емес, ол уақиғаның болуына қандай нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру» [3;250], – дейді Ахаң.

Біз бұл мақаламызды жазғанда Ахаңның осы айтқандарын басшылыққа алып, Арғын тайпасының, Ұлтының ұлы ұстазы туып-өскен Үмбетей ұрпақтарының шежіресіне көз жүгірте отырып, белгілі ғалымдардың жазбаларының өзін елеп-екшеп, түрлі мағлұматтармен салыстырып, шындыққа жүгіндік, аңыз әңгімелерге көп тоқталмадық. Өйткені «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы тарих. Тарихтың қызметі бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, иә топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту» [6;249], – дейді Ахаң. Аңыз әңгімелердің көбі шындыққа жанаса бермейді. Әрі олар жайындағы аңыздарды қозғасақ, сөз ұзаққа созылары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Алпысбес М. «Қазақ шежірелері-тарихи дерек ретінде» докторлық дәреже алу орындалған автореферат. Алматы. Шығыстану институты, 2007.
2. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. Алматы, 1997.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы; «Ел-Шежіре», 2013.
4. Шүкірұлы С. Атамды менің сұрасаң... Этнографиялық эссе. – Алматы: «Нұр-Принт-75». 2011.
5. Едіге жыры. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Батырлар жыры. 39 том. – Астана: «Фолиант», 2006.
6. Бұқар жырау. Бәрімізді сұрасаң... Алтын орда: Қазақстан балалар энциклопедиясы.- Алматы: «Аруна» баспасы, 2006.
7. Сәтбаева Ш. Уақыт шуағы. Шәкәрім Құдайбердиев. Бес томдық шығ. жинағы. V том.- Астана; Елорда, 2013.
8. Иса Г. 15.12. 2015.
9. Қодан тайшы. Оқымыстылар, ағартушылар. – Адамдар- каталог файл. – Казахский портал. 03.02. 2022.
10. Қосабаев Ж. Атамекен ақиқаты: Торғай туралы толғау. – Алматы: Айқап, 1995.
11. Оспанұлы С.Халықтың тілін діл еткен ақын. Ахмет өскен ақындық орта. – Қостанай. Шапақ, 2004.
12. Торғай ақындарының антологиясы. 1- том. – Арқалық, 2014.

МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М., НУРСУЛТАНОВА, А.С. РОДОЧАЛЬНИКИ АХАНА БАЙТҰРСЫНОВА

Genealogy – это имя, история наших предков. Кто-то знает, кто-то может не знать отца – отец отца, если считать от семи дедов, третье поколение, если считать от семи дедов, то четвертое поколение, святой, долгожитель-отец деда.

Родословная играет важную роль в изучении казахской истории в целом, рассказывая об истории казахского народа, каким народом были наши предки, двоюродные братья и братья.

Ключевые слова: генеалогия, история, нация, поколение, учитель, род, Аргын.

MYRZAGALIEVA, K.M., NURSULTANOVA, A.S. ANCESTORS OF AKHAN BAITURSINOV

Genealogy is the names and history of our ancestors. Someone knows, but someone may not know the name and who the grandfather was - the father of the father, if you count from seven grandfathers – the ancestor, if you count the fourth generation from seven grandfathers, this is a sacred, old man who lived a long life – this is grandfather's father.

Pedigree plays an important role in the study of Kazakh history in general, telling about the history of the Kazakh people, what kind of people were our ancestors, cousins and relatives.

Key words: genealogy, history, nation, generation, teacher, clan, argyn.